

עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים מאת רבי חיים ויטל

א.

העריכה הנפוצה ביותר של כתבי רבי חיים ויטל היא עריכתו של רבי מאיר פופרש, ובה שלושה חלקים: דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים¹. ר"מ פופרש ניגש לעבודתו אחר שמצא את הקדמת רבי חיים ויטל לשלושה כרכים שבהם סידר את דרושי האר"י, והם: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. שלושה ספרים אלו לא היו לפני ר"מ פופרש ותוכניהם מצאה חן בעיניו, על כן נתאווה לעשות כמותם: 'והנה אנכי הצעיר והזעיר באלפי יהודה, צעיר אני לימים וזעיר אנכי בבינה ובהשכל, ומה אעשה שנפשי חשקה בתורת חכמת הקבלה ונפשי להבת אש חשוקת חמדת חכמת הקבלה, מיום שהייתי י"ג שנה בערה כי האש בוער בעצמותי עד שהביאני המלך חדריו, זכיתי וטעמתי בקצה המשענת בבית הרב המובהק החסיד העני הרופא החכם השלם מוה' יעקב צמח נר"ו, ולמדתי מספרו ומצאתי חן בעיניו והטעימני מיערת הרבש של אר"י ולה"ה, ולמדתי ספריו וראיתי גודל ספרי הקדושים על אשר אין להם סדר לא ראש ולא סוף, ויעניי לבי ויאמר קח לך מגלת ספר וכתוב כל הדרושים הנמצאים שהם מפורשים בכתבים א' הנה וא' הנה וקרב אותם א' לא' למצוא חשבון עם שהוא טרחא לפום צערא אגרא, וענה לבי מי אנכי כי הבאתיני עד הלום לעשות מלאכה זאת, ולעו והיו כלא היו ומה תעשה בגאון הירדן, ודחו מחשבתי זאת יום יום, עד בוא יום א', חבה יתירה נודעת לי למוצאותי, ומצאתי עלה א' קטנה מכתובת אצבע אלקים מחר"ו ולה"ה וכ' לשון זה, שם הספרים ספר דרך עץ חיים פרי עץ חיים ונוף עץ חיים, ויתחלק ס' א' לג' שערים, וכל שער מבוא שערים, וכל שער נתיב, וכל נתיב כמה מפתחות, עוד כתוב שרוצה לעשות ס' ולחלקו להיכלות שבעה, וכל היכל לכמה חדרים, ועוד כ' שרצה לעשות ענף עץ חיים, וכל ענף כמה מיני פירות, ובכל פירי כמה מיני מטעמים, וכשראיתי אני זאת תיכף ומיד עניי לבי חזק ואמץ, בוא וראה כמה עלה בלב הקדוש לעשות ולא עשה כי חכמתו היתה רבה וגדולה ובכל יום יום היה מחדש סדר א' ומהדורא אחת כאשר נמצא אתנו מהדורות כמה וכמה מינים ממינים הטובים, ואיך תדחה מצוה הבא לידך וה' זיכה אותך שזכ' לכל כתבי אר"י ז"ל מה שלא זכו אחרים שבקשו לעשות סדר ולא יכלו².

מתוך העלה שמצא רבי מאיר פופרש אנו למדים כי רבי חיים ויטל נתכוון לסדר את כתבי האר"י בשלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. ר"מ פופרש לא מצא את הכרכים הללו, ועל כן הסיק כי לא נכתבו, ורק עלו במחשבת רבי חיים ויטל. השורות שהעתיק ר"מ פופרש מדברי רבי חיים ויטל אינן מודיעות לנו מה תוכנם של החיבורים הללו. והנה הקרה ה' לפני את הנוסח השלם של העלה, בכתובת ידו של רבי נתן שפירא, וממנו יכולים אנו ללמוד על תוכנם של החיבורים³.

הקדמה מבוא שערים ונקרא עץ החיים, וחלק לג' חלקים, וכל חלק נחלק בהיכליות שעריים חר"ים.

חלק א' עץ החיים, נתון תוך שבעה היכלות, ותחילת יקדים מבוא שערים והם הקדמות כוללות כל הספר, ויהיו נחלקות במספר אבג"ד וגי', ואח"כ יבואו השבע היכלות והם היכל אדם קדמון, היכל הנקודים, היכל הכתר, היכל אוריא, היכל ז"א, היכל נוקבא ולאה ורחל ויעקב דור המדבר והמטות והסלע והמן והבאר וכו', היכל כללות אבי"ע.

אחר כך כל היכל נחלק לשערים. היכל אדם קדמון, שער עצמותו, שער אורות האון והחוטם, שער העקדים, היכל הכתר, שער עתיק, ושער אריך, והיכל הנקודים, שער האצילות, שער שבירתם, שער

התחלת תיקונם⁴. והיכל אבא ואימא, שער עליות אוריא, שער התחלקות לישראל סבא ותבונה, היכל ז"א, שער העיבור, שער לידה ויניקה, שער המוחין, היכל נוקבדיה, שער כולל הכל, אח"כ שערים פרטיים, שער לאה, שער רחל, שער יעקב, שער דור המדבר וכו'. והיכל כללות אבי"ע, שער הקדושה דאבי"ע, שער הקליפה.

חלק ב' הנה הם. חלק הראשון כבר כתוב לעיל שהוא עץ החיים, וחלק שני זה הוא פרי עץ החיים, כי אחר ידיעת עץ החיים עצמו שהם ההקדמות או נאכל ממריו, כי פרי התלמוד הוא המעשה, והם כונת התפילות והמצוות מעשיות, וגם הוא יתחלק ע"ד הנו"ל ממש. תחילה ההקדמה, ואח"כ מבוא השערים הקדמות כוללות בתפלות ובמצוות, ואח"כ להיכלות, היכל שחרית, היכל מנחה, היכל ערבית, היכל שבת, היכל ר"ה, היכל יום טוב, היכל ר"ה ויום כיפור וסוכות וכו'.

חלק ג' הוא נוף עץ החיים, כמשי"ה והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול. והוא על דרך הנו"ל גם כן בדרושים של הנשמות והגלגולים, וביאור מאמרי זוהר, וביאור פסוקים, וביאור מאמרי ח"ל וכל שאר העניינים והדרושים. ויתחלק להיכלות שערים וחדרים וכו'.

ועיין אחר תשלום הספר ועשייתי חתימה כפי ההקדמה, כלה מראיות על עסק החכמה זאת, במדרשים ובתלמוד ודברים רבים במדרשים שאין להם הבנה זולת ע"י חכמה זו.

ויתחלק זה הספר לשערים. החיבור הראשון, בהקדמות המצטרפות בחכמה הזאת. החיבור השני, בכונת התפלות והמצוות, ויחלק לשערים. החיבור השלישי, בקצת רמזים, וביאר קצת מאמרי זוהר, וביאור קצת מדרשי רז"ל, וקצת פסוקים מן הארבע ועשרים, ויתחלק לשערים. החיבור הרביעי בקצת דרושי החכמה זו, ויתחלק לשערים. החיבור החמישי בכונת (!) ויחזרים לזכר הנשמה, ויתחלק לשערים.

ההקדמה מלמדת כי רבי חיים ויטל כתב את תורת רבו האר"י בשלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. כל חלק נחלק לשערים, ובראשו – מבוא שערים. שלושת החלקים הללו, בשמות אשר קרא להם מחברם, אינם בידינו ולא מצאנו אותם בין אלפי ההעתיקות של כתבי רבי חיים ויטל הנמצאות בספריות השונות. על כן נשתדל לתור אחר קטעים משלושת החלקים הללו המצויים בידינו תחת שמות אחרים או משולבים בחיבורים אחרים.

ב.

תחילה נסכם את ידיעותינו על כתבי רבי חיים ויטל.

שלוש כתיבות כתב.

הכתיבה הראשונה כוללת את קונטרס הקיצור, שכתב הרח"ו בעודו יושב לפני רבו, את הדרושים בסגנונם הראשון, שבהם הרחיב הרח"ו את דברי קונטרס הקיצור, ואת הדרושים בסגנונם השני, שבהם כתב הרח"ו מחדש את דברי קונטרס הקיצור. הדרושים בסגנונם השני נערכו על ידי הרח"ו עצמו ונקראו ספר עץ חיים. בכתיבה זאת שקד הרח"ו לכתוב את דברי האר"י על פי כל המקורות שהיו בידו – כתיבות האר"י עצמו, כתיבותיו שלו ואף כתיבות חבריו. בכתיבה הראשונה ציין הרח"ו את ההערות ואת הדרושים שכתב על פי דעתו והבדילים מן הדרושים שבהם כתב את דברי האר"י.

הכתיבה השנייה נקראת כרוב העתקותיה בשם ספר מבוא שערים. כתיבה זאת כוללת גם את שער הנבואה ורוח הקודש ואת שער הגלגולים הנמצאים עתה בתוך ספר קהילת יעקב שבכתיבה השלישית. בכתיבה זאת כתב רבי חיים ויטל מסכת אחת מסודרת של סדר האצילות, סדר הנבואה ורוח הקודש וסדר הגלגולים, על פי עיונו בתורת רבו ועל פי הכרעת דעתו.

הכתיבה השלישית נערכה בספרים אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר א, עולת תמיד זוהר הרקיע. בכתיבה זאת קיצר רבי חיים ויטל דרושים ששמע מהאר"י, וכתב דרושים שבהם בירר סוגיות מוקשות בדברי רבו ודרושים שבהם חידש סדרי אצילות שאינם בדברי רבו⁵.

4. היכל הנקודים קודם להיכל הכתר, ועל כן הנוסח הנכון של שני המשפטים האחרונים צריך להיות כך: והיכל הנקודים, שער האצילות, שער שבירתם, שער התחלת תיקונם. והיכל הכתר, שער עתיק, ושער אריך.

5. תיאור מלא של כל הכתיבות, בחינה מדויקת של תוכנו ופירוט ההוכחות לקביעת טיבן ראה בספרי בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז, עמ' יז-קח. סיכום של כל אלה הופיע עתה בספרו של הרב יעקב הלל, כתבוני לדורותי, ירושלים תשנ"ב (והדור נדפס על ידי כמבוא לספר קהילת יעקב, ירושלים תשנ"ב, עמ' 55-11). בדברי לקוחים משער הכתיבות ושער המקורות שבספרי הנ"ל, עמ' יז-קח, בלא להזכיר את מקורם. רוב דברי הובאו על ידי כמסקנות שאין צורך

1. תיאורם ראה בספרי בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז, עמ' סח-צא.

2. דרך עץ חיים, הקדמה, קאריץ תקמ"ה, א ע"ב.

3. כת"י ליורינו 74 (ס' 12467), דף 2 ע"א. העתקה נוספת של ההקדמה מצאנו בראש ספר מבוא שערים, כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 234 (ס' 21520). נוסח ההקדמה זהה, פרט לשינויי נוסח קלים, לנוסח ההקדמה שהעתיק רבי נתן שפירא.

זהו סיכום כל הידוע לנו עד עתה על כתבי רבי חיים ויטל. תיאורה של הכתיבה הראשונה ברור, כי היא נמצאת בידינו בשלמותה. לעומת זאת, תיאוריה של הכתיבה השנייה והכתיבה השלישית לוקים בחסר. שתי כתיבות אלו נגזרו על ידי מחבר, ואחר הוצאו ונערכו על ידי רבי יעקב צמח⁶. הקדמות רבי חיים ויטל לכתיבות אלו אינן בידינו, והחיבורים עצמם אינם שלמים. השמות שנתן רבי חיים ויטל לכתיבות אלו אף הם אינם ידועים לנו. העובדה כי שני חלקים מהכתיבה השלישית שייכים לכתיבה השנייה מלמדת כי סידורן של שתי כתיבות אלו לא נשלם, דורשת את ביאור הקשר בין שני החלקים הללו, העוסקים בסדר הגלגולים ובסדר הנבואה ורוח הקדש, ובין מבוא שערים, העוסק בסדר עולם האצילות.

עיקרה של הכתיבה השנייה הוא החיבור המכונה מבוא שערים. הוא נקרא בשמות אחדים: רבי יעקב צמח קרא לו תולדות אדם, רבי נתן שפירא – עץ החיים, ואילו רבי משה זכות – מבוא שערים. ברוב כתיבי היד ובדפוסים שמו – מבוא שערים⁷. אלא ששם זה בטעות יסודו. בתוך החיבור עצמו נכתב פעמים אחדות: 'כנוצר במבוא שערים', 'כנוצר בהקדמת מבוא שערים', וב'מפתחות מבוא שערים' נרשם תוכנו של המבוא לספר⁸. על כן נראה כי 'מבוא שערים' הוא המבוא לחיבור, כלומר מבוא לגוף החיבור שנחלק לשערים, ואינו שם החיבור כולו⁹.

השם 'מבוא שערים' נזכר גם בהקדמת רבי מאיר פופרש לכתבי רבי חיים ויטל שבעריכתו, שצוטטה בראש דבריו. גם מכאן משמע כי מבוא שערים הוא הקדמה של חיבור, כלומר מבוא של חיבור הנחלק לשערים.

להוכיח, ומיעוט נומקו בהוכחות שאף הן לקוחות כולן מספרי בנין אריאל. אלו ואלו הוכחו בספרי בפרוטרוט, וכל הוצאה לבחון את נכונות הדברים ידרוש אחר ההוכחות שבספרי.

ארשום כאן מקורות למקומות אחדים בכתביו לדורות, והמשלים ישלם. תיאור הכתיבות בכתביו לקוח כולו משער הכתיבות בבנין אריאל: קונטרס הקיצור, כתביו לדורות, עמ' ד-1 = בנין אריאל, עמ' כ-כא; כתבי רבי מלכיאל אשכנזי, כ"ל, עמ' יד = ב"א, עמ' כד-כה; ספר ערות ביעקב, כ"ל, עמ' מח-נג = ב"א, עמ' סד-סז; זמנה של עריכת מבוא שערים על ידי רבי יעקב צמח, כ"ל, עמ' נג-נד = ב"א, עמ' מז; שער הנבואה ורוח הקדש ושער הגלגולים שבקהילת יעקב שייכים למבוא שערים, כ"ל, עמ' נה, הערה פא = ב"א, עמ' נד-נה; עריכתו של רבי מאיר פופרש את ספר דרך עץ חיים, כ"ל, עמ' סד = ב"א, עמ' ע; עריכתיו של רבי יעקב צמח את ספר אדם ישר, כ"ל, עמ' ק, מס' 16 = ב"א, עמ' סא-סב, סד.

הבחנת רבי יעקב צמח בין כתבי מהדורא קמא לבין כתבי מהדורא בתרא, כ"ל, עמ' קא, מס' 20, מקורה במאמר, כתבי ר' חיים ויטל שנמצאו בירושלים ועריכתם בידי ר' יעקב צמח, המעין יח (תשל"ח), גליון ד, עמ' 77-76. סיכום כל הכתיבות מופיע במפת סדר השתלשלות הכתבים, כתביו לדורות, עמ' צו. מפה זאת עשויה בדמותו כצלמו של לוח הכתיבות המסכם את שער הכתיבות בספרי בנין אריאל, עמ' פ-פא.

הציטוטים מכתבי היד בכתביו לדורות לקוחים כולם מבנין אריאל: הקבלת ארבעת ספרי רבי יעקב צמח לארבעת פני המרכבה, כ"ל, עמ' לג = ב"א, עמ' נח; הקדמת רבי יעקב צמח לערות ביעקב, כ"ל, עמ' נג-נ = ב"א, עמ' סה-סז (שם היא נדפסה לראשונה, בשלמות ובציון כתב היד שממנו נלקחה); הנוסח המדויק של הקדמת רבי מאיר פופרש לדרך עץ חיים המלמד על טיבו של ספר ערות ביעקב, כ"ל, עמ' ג = ב"א, עמ' נז; דברי רבי משה ויטל בראש מבוא שערים, כ"ל, עמ' נו = ב"א, עמ' מז; הקדמת רבי יעקב צמח לאוצרות חיים, כ"ל, עמ' לו-לח = ב"א, עמ' נח-נט (ראה שם את נוסחה המדויק).

השוואת הכתיבות בכתביו לדורות לקוחה משער המקורות בבנין אריאל: השוואת עץ חיים שכתב רבי חיים ויטל לשמונה שערים שערך רבי שמואל ויטל, והמסקנה שר"ש ויטל הוסיף את דרושי ר"ח ויטל שבהם נמצאים 'סיכומים' ומסקנות בתורת רבי שכתב מדעתו, כ"ל, עמ' יח-יט, והערה יט = ב"א, עמ' פז; 'הדרושים שבהם כתב את דבריו רבו על פי עומק דעתו שלו ורצונו בתורת רבי' (שם נתפרטו כל ההוכחות); השוואת חיבורי הכתיבה השלישית לחיבורי הכתיבות הקדמות, כ"ל, עמ' כו-כח = ב"א, עמ' צט-ק (שם הובאו ההוכחות בפרוטרוט); ההבדלים בין שלושת ספרי מהדורא בתרא, כ"ל, עמ' מא-מב = ב"א, עמ' צו-ק; רשימת נוסחאות הפתיחה של דרושי אדם ישר כהוכחה לכך שדרושים אלה כתבם רבי חיים ויטל מדעתו, כ"ל, עמ' מב, הערה מד = ב"א, עמ' קב-קג; אופיה של הכתיבה השנייה, כ"ל, עמ' נד = ב"א, עמ' פט-צה (הביטוי 'מקשה אחת' בכלל, עמ' נד, מקורו בב"א, עמ' צו).

מכל הדברים הנאמרים במקומות אלו לא נמצא ולא כלום בקונטרס הראשון שכתב הרב יעקב הלל על רבי חיים ויטל וכתביו. הוא קונטרס שנות חיים הנדפס בראש עץ הדעת טוב, ירושלים תשמ"ב.

6. בנין אריאל, עמ' מז, נו.

7. שם, עמ' מז.

8. שם, עמ' מט.

9. שם, עמ' מז.

התוכנית של רבי חיים ויטל, שהעקנוה לעיל, שופכת אור על הכתיבה השנייה. 'עץ חיים' הנזכר בה הוא החיבור המכונה מבוא שערים, ומכאן מתבקשת ההשערה כי גם שני החיבורים האחרים הנזכרים בה, 'פר עץ חיים' ו'נוף עץ חיים', שייכים לכתיבה השנייה. נדרוש עתה אחר שלושת החיבורים הנזכרים בהקדמתו הנ"ל של רבי חיים ויטל, ובד בבד נשתדל להשלים את ידיעותינו על הכתיבה השנייה.

ג.

נפתח בחלק הראשון, הוא 'עץ חיים', תיאורו של החיבור וחלוקתו להיכלות ולשערים, ככל הכתוב בהקדמה הנ"ל, מתאימים במדויק לחיבור הידוע בשם 'מבוא שערים', ומכל כתבי רבי חיים ויטל הנמצאים בידינו רק הוא מתאים לכל הנאמר על 'עץ חיים' בהקדמה הנ"ל. שלושה שמות ניתנו לו ל'מבוא שערים' על ידי עורכיו ומסדריו: 'תולדות אדם' על ידי רבי יעקב צמח, 'עץ החיים' על ידי רבי נתן שפירא ו'מבוא שערים' על ידי רבי משה זכות¹⁰. עתה נודע לנו שמו המקורי, שמו שנתן לו מחברו רבי חיים ויטל: עץ חיים¹¹.

נמצא שהשם שנתן רבי נתן שפירא לחיבור, עץ החיים¹², קרוב מכל השמות האחרים אל השם המקורי, ואין תימה ברבר, שהרי הקדמת רבי חיים ויטל לחיבור היתה לפני רבי נתן שפירא – בכת"י ליחורנו שנעתק על ידו.

'מבוא שערים' הוא אפוא המבוא שכתב ר' חיים ויטל לספרו 'עץ חיים' שבכתיבתו השנייה. מבוא זה לא הגיע אלינו בשלמותו, אבל סיכום תוכנו וציטוטים ממנו נמצאים בידינו.

רבי יעקב צמח מצא את מפתחות החיבור, ובהם סיכום תוכנו של 'מבוא שערים': 'מפתחות. מבוא שערים. טעם אל מציאות העולמות, ולמה נברא הרע בעולם, ולמה נברא כ"כ עולמות לאין קץ...'¹³. חמישה ציטוטים מ'מבוא שערים' נמצאים בגוף החיבור¹⁴, על פי כל אלה, סיכום התוכן וחמשת הציטוטים, אנו למדים כי 'מבוא שערים', שבראש 'עץ חיים' שבכתיבה השנייה, דומה בתוכנו ובסידורו הפנימי להקדמות שבראש שער ההקדמות, הוא השער הראשון ב'עץ חיים' שבכתיבה הראשונה¹⁵.

נקדים את המאוחר, ונתאר את החלק השלישי, הוא נוף עץ חיים שכתב רבי חיים ויטל.

כבר שיערנו כי שער הנבואה ורוח הקדש ושער הגלגולים שנעתקו בסוף קהילת יעקב שייכים ל'מבוא שערים'¹⁶. עתה באה ההקדמה ומאשרת את ההשערה. ולא עוד אלא שהיא גם מסבירה את הקשר בינם לבינו, כי אכן הם שייכים אליו אך אינם חלק ממנו. הם שייכים אליו כי הוא והם כלולים בכתיבה השנייה של עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. הם אינם חלק ממנו, כי 'מבוא שערים' הוא עץ חיים, ואילו שער הנבואה ורוח הקדש ושער הגלגולים הם חלקים מנוף עץ חיים.

נשוב אל החלק השני, הוא פרי עץ חיים מאת רבי חיים ויטל.

כבר רמזתי בספר בנין אריאל¹⁷ כי דרושים אחדים בעולת תמיד, העוסק בכוונות התפילה, מתאימים בסגנונם לסגנונו של מבוא שערים, אך לא היתה בידי כל ראיה כי הכתיבה השנייה של רבי

10. שם, שם.

11. נמצאו שלושה חיבורים בשם 'עץ חיים': א. עץ חיים, שבו שמונה שערים. אותו כתב רבי חיים ויטל מיד אחר פטירת הארי"ה. ב. עץ חיים הנחלק להיכלות ולשערים, המכונה מבוא שערים. ג. עץ חיים הנחלק להיכלות ולשערים, שערך רבי מאיר פופרש מכתבי רבי חיים ויטל. שמו המדויק של חיבור זה – דרך עץ חיים.

12. כת"י אוקספורד, בודליינה 1675. כתב-יד נכתב בידי סופר, ורבי נתן שפירא הוסיף בו דרושים וכן העיר בגליונותיו בעצם כתיבתו. ידו. ראה: בנין אריאל, עמ' נ. זה לשון רבי נתן שפירא, בהקדמתו לחיבור: 'ספר עץ החיים כשמו כן הוא, כי עץ חיים הוא למחזיקים בו, ובו חכמת סופרים תורה, וירא חטא ימצאו בו גנוי המלך מלכו של עולם, והאמת תהיה נהדרת, בהבין בו דיון עילאין של עתיק יומין וסבין דסבין. נכתב פה ירושלם ע"ה תוב"ב ונשלם בסדר כי הוא חיין וארך ימין, שנת ארץ הקדושה' [תש"ן] לפ"ק. נאם נתן שפירא הירושלמי.

13. בנין אריאל, עמ' מט.

14. שם, שם.

15. שם, עמ' נ.

16. ראה בפרוטרוט שם, עמ' נד-נה.

17. שם, עמ' נד-נה.

חיים ויטל כוללת סדר כוונות. עתה באה ההקדמה שלפנינו ומלמדת כי אכן כתב רבי חיים ויטל, בכתיבתו השנייה, ספר כוונות. ההקדמה קוראת לספר הכוונות בשמו, פרי עץ חיים, ומתארת את מבנהו, ועל פי האמור בה נשתדל לתור אחר חלקי פרי עץ חיים המצויים בידיו.

פרי עץ חיים פותח ב'מבוא שערים', לא מצאנו את 'מבוא שערים' כקונטרס בפני עצמו, אבל מצאנוהו משולב ומסומן בתוך מאורות נתן שבעריכת רבי נתן שפירא.

הפרק הראשון ב'מבוא שערים' פותח: 'ונבאר כוונה אחרת כללית בד' חלקי התפלה שבו' עולמות אבי"ע, ומסתתים: 'שהם שיר ושבחה הלל וזמרה וכו'... לפני מלות הפתיחה הנ"ל נכתב: 'פרק ראשון בס' מה"ש'¹⁸. אחר מלות הסיום הנ"ל נרשם: 'ע"כ פרק ראשון'¹⁹. פרק זה נמצא בעולת תמיד, ירושלים תרס"ז, י ע"ב – יא ע"א²⁰.

הפרק השני ב'מבוא שערים' פותח: 'ענין כללות צורך התפלה בכללותה מה עניינה, ומסתתים: 'ומשם תבין מה ענין הרשימו הנשאר בהם תמיד. והנה כל דרוש זה נתב' היטב בענין שינת הלילה ובענין דרוש התפילין דשחרית וע"ש'. ליד מלות הפתיחה הנ"ל נכתב בגליון: 'פרק שני'²¹. אחר מלות הסיום הנ"ל נכתב: 'ע"כ פרק שני'²². פרק זה נמצא בעולת תמיד, ד ע"ב – ז ע"א²³.

הפרק השלישי ב'מבוא שערים' פותח: 'ענין התפלה, הנה כל תפלה היא בעולם העשיה... דע כי בכל ד' עולמות אבי"ע יש ב' בחי', ומסתתים: 'ואפי' הברכה שלהם היא מצד מצות מעשיות'. ליד מלות הפתיחה הנ"ל נכתב בגליון: 'בס' מבוא השערים מתחיל כאן פרק שלישי'²⁴, ואחר מלות הסיום הנ"ל נכתב: 'ע"כ פרק שלישי'²⁵. פרק זה נמצא בעולת תמיד, ז ע"א²⁶.

הפרק הרביעי ב'מבוא שערים' פותח: 'ונבאר כוונה אחרת בענין עליית העולמות בחול. דע כי תחלה על ידי נטילת ידים וברכתם נעשים מוחין דעשיה פנימי ומקף דעולמות, ומסתתים: 'הנקודות הם מפסיק לעבדך בברית ד' אלהיך וגו'... ליד מלות הפתיחה הנ"ל נכתב בגליון: 'פרק רביעי'²⁷, ואחר מלות הסיום הנ"ל נכתב: 'ע"כ פרק רביעי'²⁸. פרק זה לא נמצא בעולת תמיד, יא ע"א – ע"ב²⁹.

נמצינו למדים כי 'מבוא שערים' העומד בראש פרי עץ חיים נמצא בעולת תמיד. בדרושי ספר זה נמצאים גם הלשונות המיוחדים לכתיבה השנייה³⁰: 'והנה שמעתי ממורי ז"ל ענין זה פעמים רבות, אלא שיש בהם דברים הפכיים ואינו זוכר תשובתם ותיירצם... גם פעם אחרת שמעתי... ופעם אחרת שמעתי ממני זה, ופעם אחרת שמעתי ממורי ז"ל... גם פעם אחרת בדרוש השביעית והשבת שמעתי ממורי ז"ל'³¹. 'תחילה נבאר דרך כללות ודרך קיצור... וזהו עתה פעם שנית ביאור דרך פרט... ונחזור שלישית לבאר ברכה זאת בדרך יותר פרטית'³². 'והנה נתבאר לעיל ענין הציציות... ועתה יתבאר דרוש פעם אחרת ששמעתי ממורי ז"ל, וצ"ע לקשרו עם זה הדרוש הנ"ל'³³. 'ידע כי מה ששמעתי מן מורי ז"ל הוא... ונלע"ד בתחלה ממה שהבנתי מדבריו... גם נלע"ד במה שהבנתי מתוך דבריו והוא יותר אמיתי

בעיני... ופי' זה יותר נכון בעיני'³⁴. 'והנה בתיחוד קושיא זו שמעתי ענין א' ממורי ז"ל, ויש לי ספק איזה מבי' אלו הדרכים שזכר הוא מה ששמעתי, אבל ודאי שהא' מהם הוא אמת... שיורדת האם למטה מן מקומה... והספק אצלי הוא אם אמר להפך מזה... ביניקה האם מגביהתו יותר למעלה... אך נ"ל שהראשון הוא העיקר'³⁵. 'והנה למעלה נתבאר... והנה פעם אחרת שמעתי ממורי ז"ל... ופעם אחרת שמעתי טעם אחר... ופעם אחרת שמעתי ממני'³⁶.

אחר הדרושים המהווים את 'מבוא שערים' בא בספר עולת תמיד רצף אחד של דרושים העוסקים בתפילת שחרית. רצף זה לא הגיע אלינו בשלמותו, והוא נקטע אחר ענין התפילין. על כל הדרושים הללו, כלומר דרושי 'מבוא שערים' דרושי תפילת שחרית, אמר רבי יעקב צמח, בהקדמתו לספר, כי הם 'דברים מסודרים כאשר מצאתי אותם'³⁷, ומכאן שדרושים אלה סודרו בסדר אשר לפנינו על ידי רבי חיים ויטל עצמו. בבנין אריאל שיערנו כי 'כנראה התחיל הרצ"ו לכתוב סדר כוונות אחד שישכם את דרושי שער הכוונות, כסדר האצילות שבמבוא שערים או שבאצרות חיים, אך לא עלתה בידו להשלימו או שעלתה בידו להשלימו אלא שלא הגיע אלינו'³⁸. השערה זו מתאשרת עתה, ואנו יכולים לומר בביטחון כי רבי חיים ויטל כתב סדר כוונות אחד המסכם את דרושי שער הכוונות, כדוגמת סדר האצילות שבחיבור המכונה מבוא שערים המסכם את דרושי שער ההקדמות. סדר כוונות זה הוא פרי עץ חיים שבכתיבה השנייה, וממנו נמצאים בידינו 'מבוא שערים' וסדר הכוונות של התחלת תפילת שחרית.

ד.

ההקדמה לכתיבה השנייה מלמדת כי רבי חיים ויטל פתח את עץ חיים ואת פרי עץ חיים ב'מבוא שערים'. לעיל (ליד הערה 14), ראינו כי 'מבוא שערים' שבראש עץ חיים מן הכתיבה השנייה דומה בתוכנו ובסידורו להקדמות שבראש עץ חיים מן הכתיבה הראשונה. אמנם ההשוואה בין 'מבוא שערים' ובין ההקדמות מלמדת כי הבדל אחד יש ביניהם: קביעת תכלית האצילות כבירור הפסולת ותיקונה נמצאת ב'מבוא שערים' ואינה בהקדמות³⁹. כך כתב רבי חיים ויטל ב'מבוא שערים' שבראש עץ חיים מן הכתיבה השנייה: 'כי כל כונת האצ"ו העולמות היה לברר העולמות כנו' במבוא שערים'⁴¹. 'כאשר כבר נת' בהקדמת מבוא שערים כי השתלשלות כל אלו העולמות היה סיבת התיקון לברר הפסולת מתוך האוכל וא"א להיות זה הבירור זולת ע"י הרחק השתלשלות ובכל העולם מתחדש בירור נוסף על חבירו'⁴². 'הסיבה מה היתה אשר כבר התחלנו באורה בהקדמת מבוא שערים והוא היות כוונתו יתברך לברוא עה"ז שיש בו שכר ועונש, וזה א"א אם לא ע"י קוסטיגר היא מדת הרע להפרע מן הרשעים, והנה הרע זה הוא שרש הסיגים והשמרים של הגבורות והדינים... וכדי שיתגלו הסיגים והקליפות א"א רק ע"י השתלשלות עולמות ובתכליתם יתבררו הסיגים ויצאו בפועל אשר כל זה היה ע"י מיתת אלו המלכים אשר כולם הם דינים תקיפים'⁴³.

ענין בירור הפסולת ותיקונה נמצא גם ב'מבוא שערים' שבראש פרי עץ חיים: 'ענין כללות צורך התפלה בכללותה, מה עניינה. דע כי אין לך דבר שאינו מבחיני אותם המלכים הו' שמתו בארץ אדום, וכל העולמות כולם הם מבחיני אלו המלכים. והנה אם אלו המלכים לא היו מתים ומתבטלים ונעשים

17. עמ' צט-ק.

18. כת"י אוקספורד, בודליינה 1850, ח ע"א.

19. כת"י אוקספורד הנ"ל, ט ע"ב.

20. וכן בפרי עץ חיים שבעריכת ר"מ פופרש, שער התפלה, פרק ו, קארעץ תקמ"ה, ו ע"א – ע"ב.

21. כת"י אוקספורד הנ"ל, י ע"ב.

22. שם, טו ע"א.

23. וכן בפרי עץ חיים שבעריכת ר"מ פופרש, שער התפלה, פרק ז, ו ע"ב – ז ע"ב.

24. כת"י אוקספורד הנ"ל, א ע"א.

25. שם, א ע"ב.

26. וכן בפרי עץ חיים שבעריכת ר"מ פופרש, שער התפלה, פרק א, ד ע"א.

27. כת"י אוקספורד הנ"ל, טו ע"א.

28. שם, י ע"א.

29. וכן בפרי עץ חיים שבעריכת ר"מ פופרש, הקדמה, א ע"א – ע"ב.

30. בנין אריאל, עמ' צד.

31. עולת תמיד, ענין עליית העולמות, ירושלים תרס"ז, י ע"ב.

32. עולת תמיד, ענין כונת הכרכות, טז ע"ב – יז ע"א.

33. עולת תמיד, ענין הציצית, כב ע"א.

34. עולת תמיד, ענין הציצית, כג ע"ב.

35. עולת תמיד, ענין התפילין, כז ע"ב – כח ע"א. ספק זה נזכר גם במקום אחר בכתיבה השנייה: 'ידע כי יש לי קצת ספק בזה כי נלע"ד ששמעתי ממורי ז"ל בודאי... שבזמן היניקה האם רובצת על הבנים והיא משפלת עצמה ויורדת למטה... וזהו מה שנלע"ד ששמעתי בודאי, אך יש לי קצת ספק שנלע"ד ששמעתי להפך כי ביניקה אמו מגביהתו' (מכ"ש, שער ה חלק ב פרק ב, מו ע"ב).

36. עולת תמיד, ענין התפילין, לג ע"א – ע"ב.

37. בנין אריאל, עמ' סג.

38. עמ' ק.

39. בנין אריאל, עמ' נ.

40. על פי הציטוטים ממנו הנמצאים בגוף החיבור, ראה לעיל ליד הערה 13.

41. מבוא שערים, שער א חלק א פרק א, ירושלים תרס"ד, א ע"א.

42. שם, שער ב חלק ב פרק ב, ז ע"ב.

43. שם, שער ב חלק ג פרק ג, טו ע"ב.

קליפות מהם, היו הם מעצמם מבוררים ומתוקנים ולא היו צריכים להתברר ולא לשום תיקון כלל. אמנם כיון שמתו ונתבטלו ונעשו מהם בחי' הקליפות, וע"כ צריך שיתקנו ויתבררו ויצרפו ויתלבנו כל הקדושה אשר בהם וישארו הסיגים למטה שהם הקליפות, וכשיושלם הבידור והצירוף הזה לגמרי ולא ישאר שום ניצוץ קדושה למטה וכל הניצוצות של הקדושה יעלו, אז ישארו הסיגים שהם הקליפות לבדם למטה בלתי חיות כלל... כי כל התפלות הם כדי לברר הבידורים שיש באותם ה' מלכים שמתו, והנה בכל יום ויום ובכל תפלה ותפלה מתבררים בידורים וניצוצים מחדשים מה שלא נתבררו עד אז⁴⁴.

ה.

תיאורנו כאן את הכתיבה השנייה של רבי חיים ויטל על פי הקדמת המחבר שמצאנו בשני כתבי יד. ההקדמה שנמצאה מאשרת שתי השערות שהעלינו בספר בנין אריאל אודות הכתיבה השנייה של רבי חיים ויטל ומוסיפה עליהן כהנה וכהנה. על פי ההקדמה ועל פי כל הידוע לנו על כתבי רבי חיים ויטל הסקנו כי הכתיבה השנייה של רבי חיים ויטל כוללת שלושה חלקים:

החלק הראשון, עץ חיים, עוסק בסדר האצילות. רובו נמצא בספר המכונה בשלושה שמות: תולדות אדם, מבוא שערים או עץ החיים.

החלק השני, פרי עץ חיים, עוסק בסדר הכוונות. תחילתו, כלומר 'מבוא שערים' והכוונות להתחלת תפילת שחרית, מהווה את עיקרו של ספר עולת תמיד.

החלק השלישי, נוף עץ חיים, עוסק בסדר הגלגולים, בביאורי הוזהר ופסוקי תניך ומאמרי חז"ל, וביחודים. שני חלקים ממנו, שער הנבואה ורוח הקודש ושער הגלגולים, נמצאים בתוך קהילת יעקב.

פתחנו בתיאור שלוש הכתיבות של רבי חיים ויטל על פי תוצאות החקירה והדרישה בספר בנין אריאל. עתה, בעקבות גילוי ההקדמה לכתיבה השנייה, עלינו לתקן את התיאור הנ"ל ולנסחו מחדש.

שלוש כתיבות כתב רבי חיים ויטל.

הראשונה רושמת את הדרושים שלימד האר"י. היא ערוכה בחיבור אחד, עץ חיים, שבו שני חלקים ובכל חלק ארבעה שערים. החלק הראשון כולל שערים אלה: שער מה שהעתיקתי מכתבת יד מורי, שער ההקדמות, שער מאמרי הוזהר ושער הפסוקים. החלק השני כולל: שער המצוות, שער התפילה, שער רוח הקודש ושער הגלגול. עץ חיים נמצא בשלמותו בכתבי יד⁴⁵. החיבור נערך שנית על ידי רבי שמואל ויטל ונסדר בשמונה שערים: שער ההקדמות, שער מאמרי רשב"י, שער מאמרי חז"ל, שער הפסוקים, שער המצוות, שער הכוונות, שער רוח הקודש ושער הגלגולים. שמונת השערים נמצאים בשלמותם, הן בכתבי היד והן בדפוסים⁴⁶.

השנייה מסכמת את דרושי האר"י במסכתות מסודרות. היא ערוכה בשלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. רק חלקים ממנה הגיעו אלינו: רובו של עץ חיים (החיבור המכונה מבוא שערים), ראשו של פרי עץ חיים (בתוך עולת תמיד), ושני חלקים מתוך נוף עץ חיים (בתוך קהילת יעקב).

השלישית מקצרת את דרושי האר"י, מעיינת בהם ומחדשת בעקבותיהם. עריכתה המקורית אינה ידועה, ודרושים ממנה נערכו על ידי רבי יעקב צמח בחיבורים אלה: אוצרות חיים, קהילת יעקב (רובו), אדם ישר, ועולת תמיד (מיעוט).

ו.

פתחנו בדבריו בדברי ר"מ פופרש בהקדמתו לעריכתו. ר"מ פופרש ראה את הקדמת רבי חיים ויטל לכתיבה השנייה והסיק כי היא תוכנית שלא יצאה אל הפועל, ועל כן החליט להגשימה בעצמו ולערוך

44. עולת תמיד, ד ע"ב - ה ע"ב; פרי עץ חיים בעריכת ר"מ פופרש, שער התפלה, פרק ז, ו ע"ב - ז ע"א.

45. בנין אריאל, עמ' כו-ל.

46. שם, עמ' ל-לב.

את כתבי רבי חיים ויטל בשלושה חלקים ששמותיהם כשמות אשר מצא בהקדמת רבי חיים ויטל. אנו חסוקנו כי אכן כתב רבי חיים ויטל את עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים, ועל כן צריכים אנו לשאול מה בין ספרי עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים שכתב רבי חיים ויטל לבין ספרי דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים שערך רבי מאיר פופרש. השוואת שתי המהדורות מלמדת כי הן שונות מן הקצה אל הקצה. בעץ חיים, בפרי עץ חיים ובנוף עץ חיים כתב רבי חיים ויטל מחדש את תורת רבו וסידר אותה בשולחן ערוך לפני הלומדים. הוא כינס את כל השמועות ששמע מהאר"י למקום אחד, ליבן את הספיקות שהיו לו והכריע בין הסתירות שמצא בדברי רבו. אלו הם חיבורי הכתיבה השנייה של הרח"ו, שהרצאותיה הן מעשה מקשה החותר לאחד את כל דברי האר"י. בדרך עץ חיים, בפרי עץ חיים ובנוף עץ חיים ערך רבי מאיר פופרש את דרושי הרח"ו שהיו בידו ושייבץ אותם מעשה פסיפס על פי סדר נושא קבלת האר"י. רובה של מהדורת ר"מ פופרש נלקח מהכתיבה הראשונה, שדרושיה מסומנים כאן 'מ"ק' (מהדורא קמא), ומהכתיבה השלישית, שדרושיה מסומנים 'מ"ב' (מהדורא בתרא)⁴⁷. רק מיעוט של מהדורת ר"מ פופרש נלקח מהכתיבה השנייה - אותם הדרושים שהיו לפני ר"מ פופרש בתוך הכתיבה השלישית, כלומר בקהילות יעקב ובעולת תמיד, כמפורט לעיל. ר"מ פופרש לא כלל את עיקרה של הכתיבה השנייה במהדורתו, כלומר את 'עץ חיים' המכונה 'מבוא שערים'.

נמצא כי השמות עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים, הידועים כשמותיה של עריכת רבי מאיר פופרש, ובה דרושי הכתיבה הראשונה והכתיבה השלישית, ניתנו במקורם על ידי רבי חיים ויטל לכתיבה השנייה שלו.